It-Toponomastika t'Għawdex:

Id-Dwejra u l-inħawi ta' madwarha

Alex Camilleri

Wara li fl-aħħar żewġ ħarġiet ta' *"L-Imnara"* tajna titwila l-ewwel lejn il-gżira ta' Kemmuna u mbagħad lejn it-tarf ta' Malta (sewwasew L-Aħrax tal-Mellieħa), issa jmiss lil Għawdex. Se nkunu qed nitħaddtu dwar id-Dwejra. Din il-biċċa mill-kosta Għawdxija ssaħħar kemm lill-Maltin kif ukoll lit-turisti, u tabilħaqq ġiet ukoll proposta uffiċċjalment bħala wirt dinji (teknikament imsejħa *"Candidate UNESCO World Heritage Site"*) minħabba s-sbuħija naturali u l-importanza ġeoloġika u ambjentali tagħha. F'dan l-artiklu se nitfgħu ħarsitna lejn xtut mill-isbaħ minfudin minn għerien kbar, lejn sisien għoljin li jdawruhom kemm mit-tramuntana kif ukoll min-nofsinhar, lejn il-widien fondi li jferrgħu għal ġo l-inħawi, u lejn forom ta' l-art tassew partikolari. Bħalma se naraw, Id-Dwejra hija wkoll waħda mill-ogħna rkejjen fejn tidħol it-toponomastika. Ma jonqsux lanqas xi kelmtejn antiki li tista' tgħid għadhom ħajjin biss fl-ismijiet qodma tal-post, u hemm saħansitra xi żewġ leġġendi ċkejknin ukoll.

It-Tieqa u ż-Żirka

Tista' tgħid li kull min iżur id-Dwejra jibda l-mawra tiegħu mill-parkeġġ tal-karozzi li hemm taħt il-kappella pjuttost ġdida ta' Sant'Anna. Minn hawn minnufih tintlemaħ waħda mill-aktar veduti famużi t'Għawdex: ***It-Tieqa***, imsejħa wkoll ***It-Tieqa tad-Dwejra*** biex tingħaraf minn oħra bħalha (It-Tieqa ta' Wied il-Mielaħ) li tinsab fil-limiti ta' l-Għarb. Dawn iż-żewġ "twieqi" (għoljin xi tmien sulari l-waħda) huma l-akbar arkati naturali f'Għawdex, u fil-bqija tal-Gżejjer Maltin tiżboqhom biss Il-Ħnejja li hemm ħdejn Wied iż-Żurrieq. Mhux ta' b'xejn li r-ritratti sbieħ tat-Tieqa tad-Dwejra spiss narawhom għall-bejgħ bħala kartolini, għalkemm ta' min igħid ukoll li t-Tieqa l-oħra ta' Wied il-Mielaħ illum isservi bħala bokka tad-dranaġġ, frott ta' proġett tas-sittinijiet li rnexxielu jħassar wieħed mill-isbaħ pajsaġġi ta' pajjiżna! Jekk tqabbel ir-ritratti li ttieħdu matul l-aħħar tletin sena tintebaħ li fis-snin sebgħin It-Tieqa tad-Dwejra tidher soda u tixbaħ lil bieb bil-blata ċatta, filwaqt li wara t-tmeninijiet ħadet għamla ta' ħnejja bis-saqaf għat-tond u bi ġnub irqaq. Dan minħabba li t-Tieqa tad-Dwejra qed tiġġarraf biċċa biċċa. Tassew ħasra, iżda huwa fatt magħruf li dawn l-iskulturi naturali għandhom għomor li xi darba jintemm ukoll, peress li l-mekkaniżmu naturali li joħloqhom fl-aħħar mill-aħħar jispiċċa biex jeqridhom hu stess. It-Tieqa rat il-bidu tagħha meta l-qilla tal-baħar miftuħ bdiet tgħawwar għar kbir ġol-blat żonqri, u billi sabet ras irqiqa (***L-Ixprun***, spiss indikat ħażin fil-mapep bħala *"Dwejra Point"*) nifdet minn naħa għall-oħra. Il-mewġ kompla jiekol il-blat u b'hekk it-toqba li ffurmat baqgħet dejjem tikber sa ma saret kif nafuha llum. Iżda mbagħad maż-żmien is-saqaf beda jċedi wkoll, megħjun mhux ftit mill-mewġ qawwi tal-majjistral li hawnhekk jaf ikun tal-waħx. Xi ritratti juru l-Ixprun nofsu mgħaddas taħt mewġ m'ogħla tliet sulari li jsawtu minn kull naħa...x'ma tiheżżiżx it-Tieqa! Aktarx li meta s-saqaf tat-Tieqa jaqa' għal kollox, it-tarf ta' l-Ixprun jisfa' maqtugħ bħala skoll irqiq u għoli mifrud mill-art.

Ma jistax jonqos li t-Tieqa tislef ukoll isimha lill-inħawi ta' madwarha. Fuq il-blat għoli ta' warajha (***Fuq it-Tieqa***) tikber is-sempreviva (*Helichrysum melitense*), xitla salvaġġa li tinsab biss fil-punent t' Għawdex madwar id-Dwejra. Hawn ukoll jidhru xi kalati (*cart ruts*) antiki, kif ukoll ***Il-Borġ tas-Salvatur*** li huwa l-fdal ta' kappella medjevali li ilha sekli sħaħ imġarrfa. Ilum, għajr xi ħaġar kbir fil-post, għad baqa' biss l-isem, filwaqt li l-inkwatru titulari tal-kappella jingħad li qiegħed fil-knisja ta' l-Għarb. Minn Fuq it-Tieqa hemm veduta li ssaħħrek iżda li ma tgħoddx għal min jibża' mill-għoli, għax din l-art għolja b'sisien weqfin fuq iż-żewġ ġnub qisha xoffa dejqa li tifred il-ħofra fonda ta' ***Il-Qawra*** mill-baħar miftuħ lejn il-majjistral. Aktar ma nitbiegħdu mit-Tieqa, aktar ikomplu jogħlew is-sisien, u l-inħawi jibdlu isimhom għal **Fuq il-Qawra**. Minn hawn 'il quddiem inkunu ħriġna 'l barra mid-Dwejra u qrobna lejn ***Ta' Slima***; din il-parti tal-kosta narawha aktar 'il quddiem u għaldaqstant nerġgħu mmorru lejn It-Tieqa.

Insibu wkoll ***Taħt it-Tieqa***, fejn il-blat għoli jinżel ħesrem għal fuq daħla żgħira ta' baħar fl-irdoss tat-Tieqa. Mhix xi daħla kennija wisq, iżda jidher li l-għamla tagħha kienet biżżejjed biex iddubbatilha laqamha: ***Il-Għejbija***. Din il-kelma qatt ma nzertajtha band'oħra, iżda aktarx tfisser post fejn xi ħaġa miexja (ngħidu aħna, dgħajsa) qisha tinħeba wara ħarrieġa blat u għaldaqstant ma tibqax tidher minn kullimkien. Is-sajjied xiħ li semmihieli fl-1999 kien qed iħoss l-ittra "għ" (il-ġejbija), kif dari kienu jitkellmu fid-djalett ta' l-Għarb. Din kienet l-unika darba li smajt dan id-djalett, filwaqt li fi tfulitu missieri (li huwa mill-Għarb) jiftakar in-nies tar-raħal iħossuha sew l-"għ": Il-ġarb, l-imġażqa, *ecc.* Il-ġenb l-ieħor tad-daħla, sewwasew faċċata t-Tieqa, huwa magħmul minn għonq irqiq ta' blat baxx mal-baħar (***Ix-Xriek***). Dan jinżel għal xejn għal xejn sa ma jgħib taħt wiċċ il-baħar, mnejn imbagħad titfaċċa sikka twila (***L-Iskuljetti***) li tibqa' ħierġa 'l barra lejn il-punent bi dritt l-Ixprun. Biswit is-sikka, il-baħar jiffonda f'daqqa billi l-ġenb tas-sikka mhux għajr sies taħt wiċċ l-ilma, u l-baħar baxx u jlaħħaq ta' fuq is-sikka huwa l-quċċata tiegħu.

Imkennija wara x-Xriek u l-Iskuljetti hemm bħal għadira ta' baħar tassew baxx, magħrufa bħala ***Iż-Żirka***. Skond id-dizzjunarju, it-tifsira ta' dil-kelma għandha x'taqsam mas-seduzzjoni, iżda hawnhekk forsi tidher imġebbda wisq. Fil-fatt, l-aktar spjegazzjoni loġika li sibt hija li l-isem tal-post huwa forma djalettali ta' "żerqa", aktarx minħabba l-lewn ċar tal-baħar, u fid-dizzjunarju t'Aquilina l-isem tarah miktub bħala "Iż-Żerqa". Jekk dan huwa tabilħaqq korrett, allura ta'

min ifakkar li f'Għawdex il-pronunċja ta' l-ittra "q" bħala "ka" l-aktar li tiltaqa' magħha huwa fix-Xewkija u fix-xlokk tar-Rabat madwar Għajn Qatet (jiġifieri ferm 'il bogħod mid-Dwejra). Għaldaqstant f'dan it-toponimu hija ħaġa pjuttost kurjuża. L-"għ" li tinħass (ع) fl-Għarb, l-"h" li tinħass (ه) fir-raħal tal-Mellieħa f'Malta, u l-"q" li tinħass bħala "k" (ق) fix-Xewkija jingħad li huma lkoll fdal ta' l-istess ilsien Malti kif kien mitkellem fl-imgħoddi meta kien jixbaħ aktar lill-Għarbi. U allura, l-isem "Iż-Żirka" aktarx ilu jintuża minn qabel ma l-"ka" sparixxiet mill-Għarb u l-inħawi tiegħu. Hemm ukoll ***Il-Wied taż-Żirka***, li jidher bħala wied żgħir li jinżel mill-parkeġġ tal-karozzi saż-Żirka nnifisha; il-ġnub tiegħu maqtugħin minn taħt u l-kwantità ta' tirxien kbar li għoddhom isodduh jindikaw li sata' fforma bħala għar kbir fil-baħar li mbagħad sfrondalu s-saqaf. Jidher li t-titlu kummerċjali *"Azure Window"*, isem ivvintat li llum naraw fil-fuljetti turistiċi u fit-tabelli tat-toroq minflok l-isem propju "It-Tieqa", beda bħala traduzzjoni ta' l-isem "Iż-Żirka".

Fiż-Żirka, sewwasew biswit ix-Xriek, hemm ukoll toqba fonda (***Il-Ħofra tal-Bidwin***), li hija fost l-aktar imkejjen imfittxija mill-bugħaddasa. Tinfed 'il barra lejn Il-Għejbija minn ġo ħnejja oħra mdaqqsa taħt il-baħar, tant li x-Xriek mhux għajr is-saqaf tal-ħnejja, filwaqt li fuq in-naħa ta' ġewwa tagħha għandha għar kemmxejn kbir u wiesa' li wkoll jinsab mgħaddas għal kollox. Fi tfuliti niftakar lil nannti tirrakkontali l-leġġenda ta' tliet bdiewa (jew "bidwin") li, wieħed wara l-ieħor, ittantaw jgħodsu bin-nifs għal ġol-ħofra u qatt ma dehru aktar; l-isem donnu tnissel minn dil-ġrajja. Minħabba nuqqas ta' għarfien u apprezzament tal-kultura lokali, l-isem propju tal-post bil-mod il-mod qed jintesa u minfloku qed jidħol dejjem aktar l-isem artifiċjali *"Blue Hole"*— ħlieqa ta' żminijiet reċenti li suppost tagħti togħma eżotika lill-fuljetti turistiċi. Ħasra!

Il-Qawra

Fil-viċin, iżda max-xaqliba l-ġewwenija tal-parkeġġ, trejqa dejqa tniżżlek 'l isfel lejn ***Il-Qawra***, ħofra kbira u tonda mdawra b'sisien għoljin li mad-daqqa t'għajn tixbaħ lil xi kratèr. Fil-fatt, dan l-iskerz tan-natura tħaffer mill-ilma ħelu bħala għar daqsiex taħt l-art li mbagħad sfrundalu s-saqaf; għalhekk għandu għamla qisha borma kbira. Huwa, tista' tgħid, l-istess proċess bħal dak li naqax Il-Maqluba (qrib il-Qrendi f'Malta), iżda fil-Qawra il-ħofra hija saħansitra akbar, wisq eqdem, u qrib il-baħar. Maż-żmien, il-mewġ nifed minn ġos-sies li jkenninha mill-baħar miftuħ u għarraq l-aktar parti baxxa tagħha biex ifforma għadira ta' baħar kemmxejn baxx (reklamat għat-turisti bħala *"inland sea"*). Din l-għadira hija magħquda mal-kumplament tal-Mediterran permezz ta' mina naturali li tissejjaħ ***L-Għar tal-Qawra***, ***L-Għar tad-Dwejra***, jew ***It-Toqba tal-Qawra***. Dan l-iżbokk huwa kbir biżżejjed biex minnu jgħaddu dgħajjes żgħar, li jużaw Il-Qawra bħala kenn naturali. Anke meta x-xtut mikxufa tad-Dwejra jkunu milqutin mill-mewġ, fil-Qawra jkun hemm bnazzi żejt. Il-maltemp jaħkimha biss f'xi majjistralata tajba, meta l-ħalel jiġu eżatt faċċata ta' L-Għar tal-Qawra u għaldaqstant jibqgħu deħlin dritt għal ġo fiha. Kultant, dan ġieli jwassal biex jogħla mhux ftit il-livell ta' l-ilma, li jinqabad ġewwa għax ma jkunx jista' joħroġ kontra l-mewġ dejjem ġej. Il-kmamar qodma tas-sajjieda li hemm max-xatt ċagħqi tal-Qawra mhix l-ewwel darba li sfaw nofshom mgħarrqin taħt l-ilma. Fl-aħħar tletin sena, mal-ftit kmamar qodma mibnijin bl-istess ġebla tal-post u fi stil tradizzjonali, żdied ħafna bini ikrah u partijiet miċ-ċagħqija nksew bil-konkos, u b'hekk bdiet titnaqqar is-sbuħija unika tal-lokal. Ftit passi 'l bogħod mill-għar li semmejna, ġo l-istess għadira tal-Qawra, hemm għar ieħor ċkejken (***L-Għar tan-Nisa***) li ma jinfidx mal-baħar miftuħ; ġieli jkun mimli b'gambli rqaq li malajr tinduna bihom għax tgħidx kemm joqorsu!

Ix-xtut tal-punent

Jekk terġa' lura lejn iż-Żirka, iżda did-darba tkompli miexi max-xatt lejn in-nofsinhar, tiltaqa' ma' medda mdaqqsa ta' salini tal-melħ, magħrufa bħala ***Il-Mellieħa*** jew ***Ta' Ġanan***. Ftit 'il bogħod hemm ukoll xi barrieri baxxi, illum mitluqa, mnejn tqatta' l-blat samm biex inbnew il-kmamar qodma tad-dgħajjes fid-Dwejra stess (fil-Qawra u fil-Port). Il-ġebel tagħhom jintgħaraf mill-ewwel mid-dehra ramlija tiegħu u mill-fossili kbar ta' rizzi ċatti (*Scutella subrotunda*) li jżewquh.

Fit-tarf tal-Mellieħa hemm ***Il-Blajta*** (ponta maħruġa 'l barra li tħares lejn l-Iskuljetti) u qribha jinsabu ***Il-Ħarxa*** (blata ċatta qisha mejda), ***Il-Ħalq tal-Blajta*** (xaqq żgħir fil-blat mal-baħar) u ***Maqgħad Raġel*** (xkaffa ċatta ma' xifer il-baħar). Ix-xatt ta' madwar il-Blajta huwa mfittex ferm mis-sajjieda tal-qasba. Moħbi f'rokna ftit aktar 'l hinn, hemm ***L-Għar ta' Ġanan*** jew ***L-Għar ta' Maqgħad Raġel***, fejn ir-raxx tal-baħar jogħla minn ġo toqba fis-saqaf meta jkun il-maltemp. U mbagħad imiss ħarrieġa oħra żgħira (***Is-Sider***) u, ftit 'il bogħod minnha, ***Il-Kamra tal-Melħ*** (kmajra qadima marbuta ma' l-użu tal-mellieħa li semmejna, li wkoll jidher li nbniet mill-istess ġebel tad-Dwejra).

Bi dritt L-Għar ta' Ġanan u Is-Sider, jinsab skoll imdaqqas, għoli madwar sular minn wiċċ il-baħar. Għandu l-ġnub weqfin u maqtugħin minn taħt, hekk li l-parti l-għolja tisporġi 'l barra. Isibuh bħala ***Il-Ġebla tal-Melħ***, inkella ***Il-Blata tal-Melħ***, ***L-Iskoll tal-Melħ*** jew ***Il-Mejda***. Minħabba li jintlaħaq sew mir-raxx tal-baħar, il-quċċata ċatta tiegħu għandha blat mill-eħrex, miżgħud b'ħofor żgħar (bejn ponot jaqtgħu qishom skieken) fejn jinġabar il-melħ wara li jinxfu l-agħdajjar ta' ilma baħar li jsibu ruħhom hemm fuq. M'hemmx dubju li dan wassal għall-ewwel tliet ismijiet, filwaqt li l-isem "Il-Mejda" huwa dovut għall-għamla ta' l-iskoll. Il-fliegu dejjaq li jifirdu mix-xatt huwa l-fdal ta' ħnejja naturali (bħat-Tieqa, imma iżgħar) li qabel ma ċediet kienet tgħaqqdu mas-Sider. Ftit metri 'l bogħod hemm skoll ieħor iċken u baxx mal-baħar; huwa t-tarf spuntat ta' sikka bi dritt Il-Kamra tal-Melħ u wkoll għandu aktar minn laqam wieħed: ***Il-Ġebla ż-Żgħira***, ***L-Iskoll iż-Żgħir*** jew ***Is-Siġġu***. Jidher li l-aħħar isem ħadu mill-pożizzjoni tiegħu, prattikament taħt l-iskoll ta' maġenbu, u żgur mhux għax il-blat salvaġġ tiegħu tajjeb biex tpoġġi fuqu!

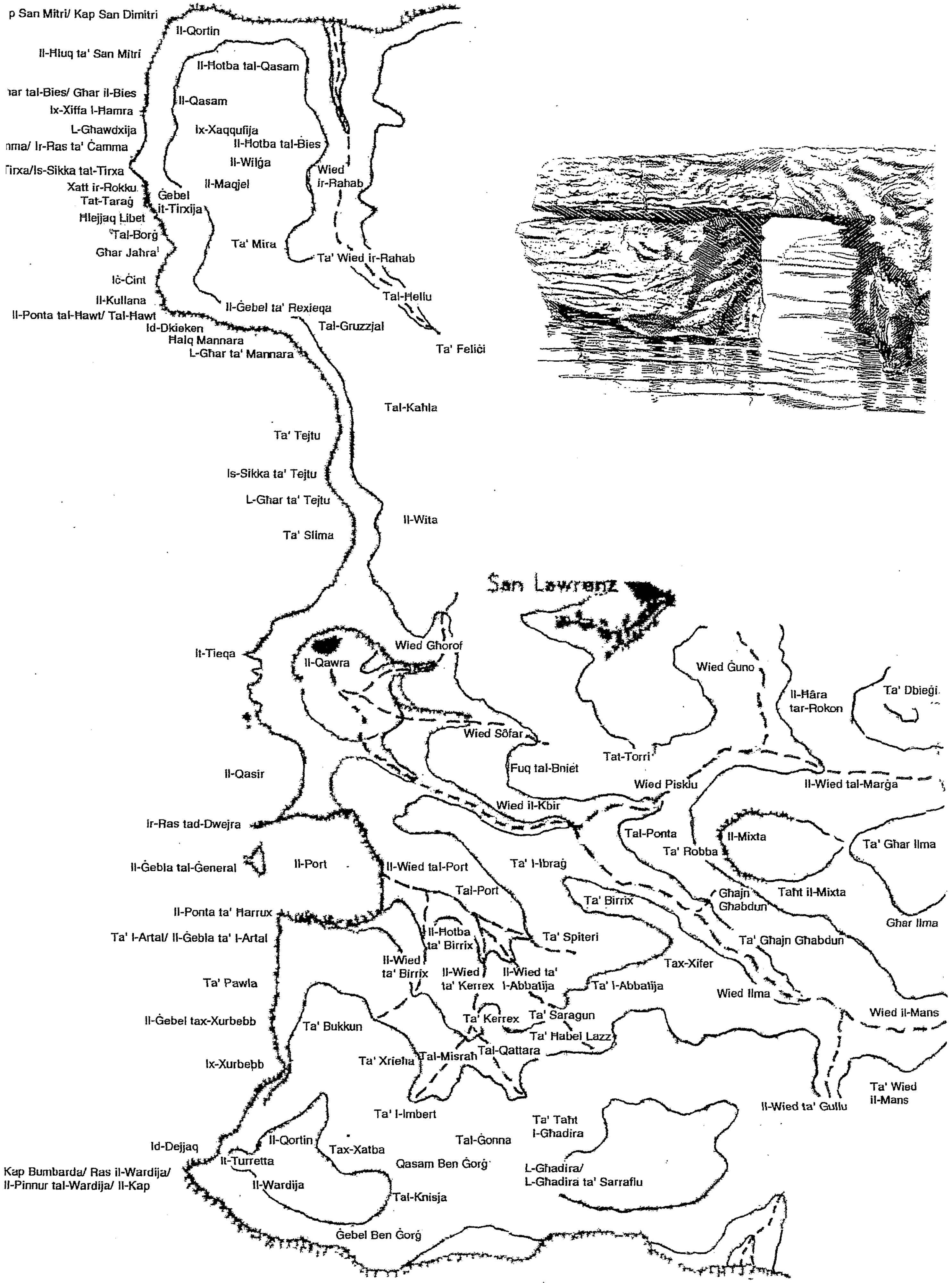

p San Mitri/ Kap San Dimitri
Il-Qortin
Il-Hluq ta' San Mitri
Il-Hotba tal-Qasam
har tal-Bies/ Ghar il-Bies
Ix-Xiffa l-Hamra
Il-Qasam
L-Ghawdxija
Ix-Xaqqufija
nma/ Ir-Ras ta' Ċamma
Il-Hotba tal-Bies
Tirxa/Is-Sikka tat-Tirxa
Il-Wilġa
Xatt ir-Rokku
Il-Maqjel
Wied ir-Rahab
Tat-Taraġ
Ġebel it-Tirxija
Hlejjaq Libet
Tal-Borġ
Ta' Mira
Ghar Jahra
Ta' Wied ir-Rahab
Iċ-Ċint
Tal-Hellu
Il-Kullana
Il-Ġebel ta' Rexieqa
Il-Ponta tal-Hawt/ Tal-Hawt
Id-Dkieken
Tal-Gruzzjal
Halq Mannara
Ta' Feliċi
L-Ghar ta' Mannara
Tal-Kahla
Ta' Tejtu
Is-Sikka ta' Tejtu
L-Ghar ta' Tejtu
Ta' Slima
Il-Wita
San Lawrenz
It-Tieqa
Il-Qawra
Wied Ghorof
Wied Ġuno
Il-Hara tar-Rokon
Ta' Dbieġi
Wied Sôfar
Tat-Torri
Fuq tal-Bniet
Il-Qasir
Wied Pisklu
Il-Wied tal-Marġa
Wied il-Kbir
Ir-Ras tad-Dwejra
Tal-Ponta
Il-Mixta
Ta' Robba
Ta' Ghar Ilma
Il-Ġebla tal-Ġeneral
Il-Port
Il-Wied tal-Port
Ta' l-Ibraġ
Tal-Port
Ghajn Ghabdun
Taht il-Mixta
Ta' Birrix
Il-Ponta ta' Harrux
Ghar Ilma
Il-Hotba ta' Birrix
Ta' Spiteri
Ta' l-Artal/ Il-Ġebla ta' l-Artal
Ta' Ghajn Ghabdun
Il-Wied ta' Birrix
Tax-Xifer
Il-Wied ta' Kerrex
Il-Wied ta' l-Abbatija
Ta' Pawla
Ta' l-Abbatija
Wied Ilma
Wied il-Mans
Ta' Kerrex
Ta' Saragun
Il-Ġebel tax-Xurbebb
Ta' Bukkun
Ta' Habel Lazz
Tal-Qattara
Ix-Xurbebb
Ta' Xrieha
Tal-Misrah
Ta' Wied il-Mans
Il-Wied ta' Gullu
Ta' l-Imbert
Ta' Taht l-Ghadira
Id-Dejjaq
Il-Qortin
Tal-Ġonna
Tax-Xatba
It-Turretta
Qasam Ben Ġorġ
L-Ghadira/ L-Ghadira ta' Sarraflu
Kap Bumbarda/ Ras il-Wardija/ Il-Pinnur tal-Wardija/ Il-Kap
Il-Wardija
Tal-Knisja
Ġebel Ben Ġorġ

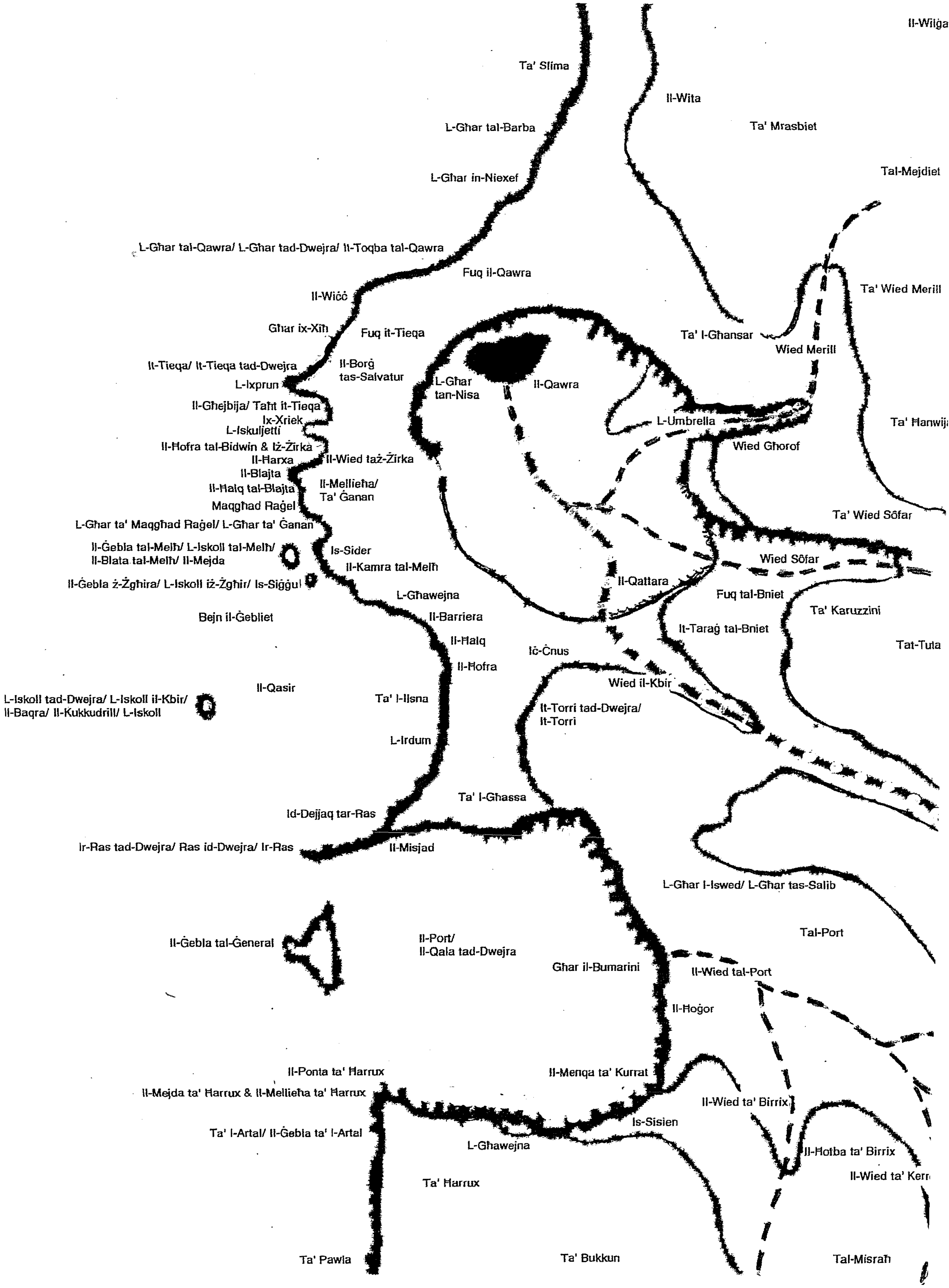

Il-Wilġa
Ta' Slima
Il-Wita
Ta' Mrasbiet
L-Ghar tal-Barba
Tal-Mejdiet
L-Ghar in-Niexef
L-Ghar tal-Qawra/ L-Ghar tad-Dwejra/ It-Toqba tal-Qawra
Fuq il-Qawra
Ta' Wied Merill
Il-Wiċċ
Ghar ix-Xih
Fuq it-Tieqa
Ta' l-Ghansar
Wied Merill
It-Tieqa/ It-Tieqa tad-Dwejra
Il-Borġ tas-Salvatur
L-Ghar tan-Nisa
Il-Qawra
L-Ixprun
Il-Ghejbija/ Taht it-Tieqa
Ix-Xriek
L-Umbrella
Ta' Hanwija
L-Iskuljetti
Wied Ghorof
Il-Hofra tal-Bidwin & Iż-Żirka
Il-Harxa
Il-Wied taż-Żirka
Il-Blajta
Il-Mellieha/ Ta' Ġanan
Il-Halq tal-Blajta
Maqghad Raġel
Ta' Wied Sôfar
L-Ghar ta' Maqghad Raġel/ L-Ghar ta' Ġanan
Il-Ġebla tal-Melh/ L-Iskoll tal-Melh/ Il-Blata tal-Melh/ Il-Mejda
Is-Sider
Wied Sôfar
Il-Kamra tal-Melh
Il-Ġebla ż-Żghira/ L-Iskoll iż-Żghir/ Is-Siġġu!
Il-Qattara
Fuq tal-Bniet
L-Ghawejna
Ta' Karuzzini
Bejn il-Ġebliet
Il-Barriera
It-Taraġ tal-Bniet
Tat-Tuta
Il-Halq
Iċ-Ċnus
Il-Hofra
Wied il-Kbir
Il-Qasir
L-Iskoll tad-Dwejra/ L-Iskoll il-Kbir/ Il-Baqra/ Il-Kukkudrill/ L-Iskoll
Ta' l-Ilsna
It-Torri tad-Dwejra/ It-Torri
L-Irdum
Ta' l-Ghassa
Id-Dejjaq tar-Ras
Ir-Ras tad-Dwejra/ Ras id-Dwejra/ Ir-Ras
Il-Misjad
L-Ghar l-Iswed/ L-Ghar tas-Salib
Tal-Port
Il-Ġebla tal-Ġeneral
Il-Port/ Il-Qala tad-Dwejra
Ghar il-Bumarini
Il-Wied tal-Port
Il-Hoġor
Il-Ponta ta' Harrux
Il-Menqa ta' Kurrat
Il-Mejda ta' Harrux & Il-Mellieha ta' Harrux
Il-Wied ta' Birrix
Is-Sisien
Ta' l-Artal/ Il-Ġebla ta' l-Artal
L-Ghawejna
Il-Hotba ta' Birrix
Il-Wied ta' Kerr
Ta' Harrux
Ta' Pawla
Ta' Bukkun
Tal-Misrah

Minn hawn 'il quddiem, ix-xatt jieħu bixra ta' żurżieqa li mill-baħar togħla lejn *Iċ-Ċnus*, fejn jispikka *It-Torri tad-Dwejra* (jew sempliċement *It-Torri*). Dan kien inbena mill-Università fis-Seklu XVII, matul il-ħakma tal-Gran Mastru Lascaris, sabiex titjieb l-għassa kontra l-furbani. Matul din il-parti tal-plajja niltaqgħu ma' għadd ta' posti tas-sajjieda: ***L-Għawejna***, ***Il-Barriera***, ***Il-Ħalq***, ***Il-Ħofra***, ***Ta' l-Ilsna*** u ***L-Irdum***. Il-kelma "għawejna" hija d-diminuttiv ta' "għajn", u tabilħaqq hawn naraw il-blat sewdieni bil-ħażiż u dejjem imxarrab matul ix-xitwa bħal donnu hemm xi nixxiegħa żgħira. Il-posta l-oħra Ta' l-Ilsna ħadet isimha mis-snien ta' klieb il-baħar li jinsabu bħala fossili ġol-blat u li n-nies issejħilhom "ilsna ta' San Pawl". Jekk inħarsu madwarna, naraw li l-plajja nnifisha ssegwi nofs ċirku li jibda mis-sikka tal-Ġebla ż-Żgħira (lejn it-tramuntana) u jintemm f'ponta tawwalija u dejqa lejn in-nofsinhar. ***Ir-Ras tad-Dwejra*** (jew **Ir-Ras**) hija din, u mhux it-tarf tat-Tieqa kif juru xi mapep; l-idjaq parti tagħha tissejjaħ ***Id-Dejjaq tar-Ras***. Warajha tispikka ***Il-Ġebla tal-Ġeneral***.

Hemm ukoll ***L-Iskoll tad-Dwejra***, imsejjaħ ukoll ***L-Iskoll il-Kbir***, ***Il-Baqra***, ***L-Iskoll***, jew (isem aktarx reċenti) ***Il-Kukkudrill***. Din il-blata baxxa hija maqtugħa 'l barra ħafna mix-xatt u l-baħar miftuħ għal kollox madwarha huwa popolari fost il-bugħaddasa, għalkemm tista' tgħid jintlaħaq biss b'dgħajsa. Il-fetħa wiesgħa fil-baħar bejn l-Iskoll tad-Dwejra u l-Ġebla ż-Żgħira ukoll għandha isimha: ***Bejn il-Ġebliet***. Jekk tħares mill-għoli, tintebaħ li l-Iskoll tad-Dwejra u l-Ġebla ż-Żgħira fil-fatt kienu jkomplu mal-plajja mdawra ta' taħt it-Torri u li flimkien kienu jiffurmaw ix-xifer ta' ċirku kbir bil-qiegħ tiegħu mgħaddas taħt l-ilma. Iċ-ċirku m'hu xejn inqas minn ħofra oħra kbira li tixbaħ lill-Qawra kemm fit-tiswir tagħha kif ukoll fid-daqs, ħlief li tinsab taħt il-livell tal-baħar bejn l-Iskoll tad-Dwejra u l-art. Il-baħar ta' ġo fih jissejjaħ ***Il-Qasir***, għax il-qiegħ huwa inqas fond mill-ibħra ta' madwar, iżda xorta waħda bilkemm temmen li dan ix-xatt maħkum mill-mewġ kien is-saqaf sfrundat ta' għar li naqqxu l-ilma ġieri!

Il-Port u l-Ġebla tal-Ġeneral

Malli taqbeż ir-Ras tad-Dwejra, titfaċċa waħda mill-isbaħ irkejjen tal-gżira Għawdxija: ***Il-Port***, jew kif ġieli jissemma f'xi kitbiet qodma, ***Il-Qala tad-Dwejra***. Din id-daħla kbira u tonda bi ġnub tabilħaqq għoljin ukoll għandha għamla ta' borma fonda, u bħalma tista' tobsor, l-istorja ġeoloġika tagħha tixbaħ ħafna lil tal-Qawra u 'l tal-Qasir. Bħala xenarju, hija saħansitra l-isbaħ minnhom ilkoll, kemm minħabba li s-sisien jidhru ogħla mad-dawra kollha kif ukoll għax l-ambjent bilkemm huwa mittiefes mill-id qerrieda tal-bniedem. Hawnhekk ma tarax karozzi, u ssaltan il-ħemda. L-istess bħall-Qawra u l-Qasir, il-ħofra li dari kienet taħt l-art inzertat qrib il-baħar u maż-żmien il-baħar faqagħlha l-ġenb (f'dal-każ minn żewġ bnadi man-naħa tal-punent), u mlieħa bl-ilma. Il-fetħiet kbar li minnhom nifed il-mewġ imbagħad waqagħlhom is-saqaf (l-istess bħalma qed jiġri lit-Tieqa bħalissa) u l-blat għoli li kien hemm bejniethom tħalla waħdu fin-nofs bħala skoll m'ogħla sittax-il sular, imdawwar bil-baħar. Dan nafuh bħala ***Il-Ġebla tal-Ġeneral***, isem li f'xi kitbiet jidher mibdul f'***Ħaġret il-Ġeneral*** jew ***Ras il-Ġeneral***. Jista' jkun li l-isem "Ras il-Ġeneral" fil-fatt jirreferi għall-quċċata ta' l-iskoll jew inkella għal xi waħda mit-tliet ponot li dan l-iskoll jagħti għal fuq il-baħar, aktar milli għall-iskoll sħiħ.

Il-Ġebla tal-Ġeneral hija aktarx l-aktar parti famuża tad-Dwejra, tant li narawha tissemma f'ħafna kitbiet li uħud minnhom jeħduna lura lejn Żmien il-Kavallieri. L-istorja tal-Ġebla tal-Ġeneral hija marbuta ma' xitla rari, l-għerq sinjur jew għerq il-ġeneral (*Cynomorium coccineum*), li tikber fuqha. Skond id-drawwiet ta' dawk iż-żmenijiet, dan l-"għerq" kienu jaħsbu li kellu valur mediċinali kważi maġiku, u kien preġjat l-aktar bħala duwa għal kull xorta ta' mard li kellu x'jaqsam mad-demm jew mal-fertilità. Illum nafu li dawn l-ideat ftit li xejn għandhom valur xjentifiku, u jekk toqgħod tqis, mhumiex għajr superstizzjonijiet ibbażati fuq tixbiħ imġebbed. Ngħidu aħna, ġaladarba joħroġ sugu ħamrani meta tagħsar ix-xitla, allura jfejjaq id-demm......u l-immaġinazzjoni dwar il-forma tawwalija tax-xitla ma naqsitx lanqas! Imma dak iż-żmien, l-awtoritajiet tant kienu jqisuh bħala ħaġa ta' valur li l-post kien mgħasses sew u min kien jinqabad jaqta' minnu jew jixxabbat mal-Ġebla tal-Ġeneral kien jissogra piena ta' qdif forzat fuq ix-xwieni ta' l-Ordni. Aktarx li l-isem tal-post ifakkar ir-rabta mal-ġeneral tax-xwieni, u did-darba anke l-ismijiet li jidhru f'kitbiet barranin (*"Fungus Rock"*, *"Scoglio del Fungo"*, eċċ) għandhom xi bażi storika għax tnisslu mit-twemmin żbaljat li din ix-xitla stramba hija tip ta' faqqiegħ. U, bħas-soltu, fil-mapep u t-tabelli Maltin aktar naraw l-isem barrani minn dak bil-Malti! Dettall ieħor interessanti marbut ma' l-istess ġrajja, li tant kien jolqot lill-pitturi ta' l-imgħoddi, kien pont tal-ħabel li dari kien jgħaqqad it-tarf tat-tramuntana ta' l-iskoll mar-Ras tad-Dwejra. Il-pont ilu li spiċċa, iżda kemm fuq Ir-Ras kif ukoll fuq il-blat għoli tal-Ġebla tal-Ġeneral għadhom jidhru l-ħofor maqtugħin fil-blat fejn kien imqabbad il-pont. Fil-għoli, fuq ix-xaqliba l-ġewwenija tal-Ġebla tal-Ġeneral għad hemm ukoll taraġ u għar żgħir li kien inqata' fil-blat bħala kamra għall-kenn mill-maltemp. Pariġġhom hemm għar ieħor ftit 'il bogħod mid-Dejjaq tar-Ras, li jgħidulu ***Ta' l-Għassa***.

Mal-ġenb tar-Ras tad-Dwejra hemm ***Il-Misjad,*** mejda ta' blat ċatt li tagħti għal fuq il-Port. Din il-kelma, li fid-dizzjunarju t'Aquilina tidher bħala "masjad" hi n-nom mimmat li jfisser "post mnejn tistad". Aktar 'il ġewwa, fl-aktar rokna kennija tal-Port, hemm skal għad-dgħajjes b'għadd żgħir ta' kmamar qodma maqtugħin fil-blat biswitu; dawn jintlaħqu minn taraġ li jinżel mas-sies minn ħdejn it-torri. Il-ġebel imdaqqas ta' l-ilqugħ li jkennen l-iskal mill-punent u l-lbiċ jidher li nqata' mid-Dwejra stess. Jekk inkomplu nduru mal-Port, naslu ħdejn iż-żewġ bokok ta' ***Għar il-Bumarini***, għar kbir fil-baħar illi kieku kellna narawh fuq pjanta, qisu l-ittra "H". Dan l-għar joqtor l-ilma ħelu mis-saqaf tiegħu u jidher li huwa magħmul minn żewġ għerien

tal-baħar minfudin minn għar dejjaq li tħaffer mill-ilma ġieri u li ġie qisu traversa bejniethom. L-isem ta' l-għar huwa kurjuż għax juri li hawn fl-imgħoddi kien igħix il-bumarin jew monka. Dan l-annimal rari li bl-Ingliż isibuh bħala "Mediterranean monk seal" u bit-Taljan bħala "bue marino" jew "foca monaca" (mnejn ħa ż-żewġ ismijiet bil-Malti) illum tista' tgħid li minn pajjiżna nqered għal kollox. L-isem ta' dan l-għar naraw oħrajn bħalu ħdejn Ħondoq ir-Rummien f'Għawdex stess (Ta' Bumbarin) u f'bosta gżejjer Mediterranji oħra (ngħidu aħna, Grotta dei Bovi Marini f'Lampedusa, Cala del Bue Marino f'Pantelleria, Grotta del Bue Marino f'Favignana, Grotta del Bue Marino f'Filicudi, u Le Grotte del Bue Marino ħdejn Cala Gonone f'Sardegna). Jidher li llum għeb minn dawn l-imkejjen kollha.

Bejn iż-żewġ bokok ta' Għar il-Bumarini hemm bħal kanal wieqaf misluħ fil-blat li jinżel mill-quċċata tas-sies sal-baħar. Hawnhekk fix-xitwa jinżel l-ilma tal-***Wied tal-Port***, kif spjegat aktar 'il quddiem. F'rokna fil-qrib, hemm ***Il-Menqa ta' Kurrat***, daħla ċkejkna fil-baħar b'għar żgħir fuq ġewwa; ma nafx jekk l-isem għandux x'jaqsam max-xitla tal-kurrat jew inkella ma' l-isem Kurrad (Corrado). Minn hawnhekk, il-blat jogħla saħansitra aktar u jsibuh bħala ***Is-Sisien***. X'imkien fil-blat għoli ta' l-inħawi hemm ukoll ***L-Għawejna*** (mhix l-istess Għawejna ta' ħdejn it-torri), li sajjied xiħ kien indikahieli bħala għar żgħir bil-ħamiem. Fl-aħħarnett, hemm is-salini naturali li kienu jsejħulhom ***Il-Mellieħa ta' Ħarrux***, fejn il-melħ kien jinġabar fil-ħofor naturali ta' wiċċ il-blat. Dawn qegħdin fuq ħarrieġa baxxa u ċatta taħt is-sies (***Il-Mejda ta' Ħarrux***) li tintlaħaq biss mill-baħar. It-tarf ta' din il-ħarrieġa, jew aħjar ***Il-Ponta ta' Ħarrux***, iħares lejn il-Ġebla tal-Ġeneral u jagħlaq il-Port min-naħa tal-Ibiċ. Minn hawn 'il quddiem jerġa' jitfaċċa l-baħar miftuħ. L-isem ***Ta' Ħarrux*** narawh ukoll fl-artijiet fil-għoli sew li jiddominaw Il-Port min-naħa tan-nofsinhar u li minnhom saħansitra l-Ġebla tal-Ġeneral tidher ċkejkna taħtek.

Is-sisien lejn in-nofsinhar tad-Dwejra...

Wara l-Ponta ta' Ħarrux, jibda ***Il-Ġebel tax-Xurbebb***, ħajt ta' blat tassew għoli li jaqta' dritt ċomb għal ġol-baħar bħallikieku maqtugħ b'sikkina. Hawnhekk, il-kelma "ġebel" hija fis-singular u tfisser muntanja jew art għolja. F'Għawdex tintuża l-aktar għal meded twal ta' sisien għoljin mal-baħar (ngħidu aħna, Ġebel ta' Ċenċ u Ġebel ta' Sannat), u anke f'Malta l-vjaġġ bil-baħar minn taħt Ħad-Dingli igħidulu "Mal-Ġebel".

L-ewwel sies maħruġ 'il barra ftit 'l hinn mill-Ponta ta' Ħarrux isibuh bħala ***Ta' l-Artal*** jew ***Il-Ġebla ta' l-Artal***, u skond xi kittieba l-għerq sinjur jikber hawnhekk ukoll. Imbagħad imiss lil ***Ta' Pawla***, posta oħra tas-sajd, u b'kumbinazzjoni (jew le?), ir-raba' ftit aktar 'il fuq igħidulu ***Ta' San Pawl***. Wara din il-posta, għandna ***Ix-Xurbebb***, fejn is-sies jidħol ftit lura u hemm għar fil-baħar; fuq din id-daħla hemm ukoll għar ieħor żgħir fil-għoli li tidħol għalih billi tinżel minn toqba fl-art. Fuq Ix-Xurbebb u Ta' Pawla, hemm ukoll għolja tawwalija li xifirha jsegwi l-Ġebel tax-Xurbebb bħal tarġa oħra li tifred tarf is-sies mill-art li tħares għal fuqu. Din igħidulha ***Il-Qortin***, u tiġbor fiha l-artijiet ***Ta' Bukkun*** u dawk Ta' San Pawl li diġà semmejna. Fit-tarf tal-Qortin, titfaċċa ħotba żgħira saħansitra aktar fil-għoli (***It-Turretta***) li tisporġi 'l barra direttament għal fuq ix-xifer tal-Ġebel tax-Xurbebb. Din isimha magħha, għax dari aktarx li kien hawn xi torri qadim li llum jinsab imġarraf ħal kollox għajr għal xi erba' ġebliet tal-pedamenti u bir imsaqqaf bil-ħnejjiet li qabel kien taħt il-binja tat-torri. Bejn it-Turretta u s-sies ta' taħtha kulma hemm xkaffa blat (***Id-Dejjaq***) ta' madwar pied u nofs wisa' mnejn tista' timxi max-xifer, iżda Allaħares tieħu pass falz għax għandek garanzija li tkejjel l-ogħla sies tal-Gżejjer Maltin, madwar ħamsin sular minn wiċċ il-baħar!

Il-Ġebel tax-Xurbebb iwassal sa ***Kap Bumbarda***, inkella ***Ras il-Wardija***, ***Il-Pinnur tal-Wardija*** jew ***Il-Kap***. Flimkien ma' Kap San Mitri, Ras in-Newwiela u Ras il-Qala, dan huwa wieħed mill-irjus (jew kapijiet) ewlenin f'Għawdex, u fuq mappa jidher qisu l-geddum tal-gżira. L-isem "wardija" huwa taħsira tal-kelma Taljana "guardia" u niltaqgħu miegħu f'ħafna postijiet oħra f'Malta u Għawdex (u saħansitra f'Kemmuna) li lkoll qegħdin fil-għoli u għalhekk kienu jintużaw għall-għassa. U jsejħulu "pinnur" kemm għall-forma tal-ponta dejqa tiegħu kif ukoll minħabba li espost hafna għall-irjieħ. Qrib it-tarf hemm ukoll il-fdalijiet ta' santwarju Puniku importanti, fosthom għar u żewġ ġwiebi mdaqqsin (ilkoll maqtugħin fil-blat) u xi ħitan mikulin. F'Kap Bumbarda, il-kosta tikser f'daqqa u jibda sies kbir ieħor, ***Ġebel Ben Ġorġ***, li jwassal sax-Xlendi. Minn hawn 'il quddiem, id-Dwejra ma tidhirx aktar.

...u dawk tat-tramuntana

Id-Dwejra hija l-unika art baxxa fil-punent t'Għawdex, u s-sisien li jmissuha mit-tramuntana (jiġifieri minn wara t-Tieqa u l-Qawra) ma tantx jagħmlu għajb lill-oħrajn tan-nofsinhar li għadna kemm rajna. L-eqreb partijiet tagħhom huma popolari wisq għall-mawriet bid-dgħajsa. Malli tħalli t-Tieqa, l-ewwel ma tara huwa ***Għar ix-Xiħ***, għar kbir iżda mhux fond wisq, imbagħad hemm ħarrieġa li jgħidulha ***Il-Wiċċ*** minħabba l-fattizzi li tnaqqxu fil-blat mill-elementi. Warajhom jiġu tliet għerien kbar: L-Għar tal-Qawra (li diġà għdna xi ħaġ dwaru), ***L-Għar in-Niexef*** u ***L-Għar tal-Barba***. Ta' min igħid li L-Għar in-Niexef m'huwa niexef xejn għax qiegħed fil-baħar, iżda ħa ismu minn xkaffa blat ġo fih li qegħda 'l fuq mill-ilma. U "barba" xi jkun? Dil-kelma llum qajla għadek tismagħha, imma missieri jiftakarha tintuża sabiex "ħu l-missier" minn "ħu l-omm": wieħed kien barba u l-ieħor ziju. Ħjiel ieħor ta' dak il-Malti qadim li qed igħib...

Is-sies ikompli jdur u jogħla, u f'***Ta' Slima*** jitfaċċa wkoll it-tieni stroff matul il-quċċata tas-sies ewlieni, bħal fil-każ tal-Qortin ħdejn Kap Bumbarda. L-art għolja ta' fuq l-istroff tissejjaħ ***Il-Wita***, u magħha jkomplu wkoll l-artijiet ***Ta' Feliċi*** u ***Tal-Kaħla***. Minn ħdejn Ta' Slima tispikka ħarrieġa b'mina naturali fil-baħar (***L-Għar ta' Tejtu***) li tinfidha minn naħa għall-oħra; madwarha

hemm sikka żgħira (***Is-Sikka ta' Tejtu***) u anke s-sies innifsu isejħulu ***Ta' Tejtu***. Minn hawn, il-kosta terġa' tilwi qisha qaws u hija magħrufa bħala ***Il-Ġebel ta' Rexieqa***. F'dan il-ġebel insibu ***L-Għar ta' Mannara*** (għar ieħor imdaqqas fil-baħar) u ***Ħalq Mannara*** (xaqq kbir fil-faċċata tal-blat), it-tnejn li huma msemmijin għal kunjom qadim. Maġenbhom hemm ***Id-Dkieken*** (plural ta' "dikkiena"), aktarx imsemmi hekk għal xi xkafef ta' blat fl-irdum, u fit-tarf nett ***Il-Ponta tal-Ħawt*** (jew ***Tal-Ħawt*** biss) fejn il-ġebel idur kartabun u jibdel ismu għal ***Ġebel it-Tirxija***. Jekk mill-Ponta tal-Ħawt inħarsu lura lejn id-Dwejra, naraw li l-plajja donnha numru "3"— nofs tond mit-Tieqa sal-blat maħruġ 'il barra f'Ta' Tejtu, u nofs tond ieħor matul Il-Ġebel ta' Rexieqa— b'faċċati weqfin mad-dawra kollha. Xi esperti jsostnu li hawnhekk għandna quddiemna l-fdal ta' żewġ ċrieki oħra ġganteski (wisq akbar u aktar fondi mill-Qawra, Il-Port u l-oħrajn bħalhom) magħqudin ma' xulxin, u li din il-ħofra b'għamla ta' numru "8" maż-żmien damdmuha l-forzi tan-natura sa ma ħallew biss nofsha. Jekk għall-bidu din it-teorija forsi tidher xi ftit imġebbda, malajr naraw li sewwasew fil-kisra tal-Ponta tal-Ħawt il-faċċata tas-sies tixbaħ lil ġenb ta' skutella u għandha s-saffi tal-blat mgħawġin; hawnhekk m'hemmx dubju li hija l-biċċa li baqa' minn għar sfrundat li safa mħanxar mill-proċessi ta' erożjoni matul eluf ta' snin. Dan id-dettall huwa spjegat fi ktieb interessanti fuq il-ġeoloġija ta' Malta li nħareġ ftit snin ilu. Ladarba meta ssawret din il-ħofra ma kinitx mal-baħar, Alla biss jaf sa fejn kienet twassal l-art f'dawk iż-żmenijiet! Tabilħaqq it-tiswir tad-Dwejra u l-inħawi tagħha huwa marbut minn rasu sa saqajh mal-qawwiet ta' l-għaġeb tan-natura, li tonqox, tkisser u tilgħab bil-blat żonqri bla ebda tbatija!

Malli ddur mal-Ponta tal-Ħawt, issib ***Il-Kullana*** u ***Iċ-Ċint*** (żewġ posti tas-sajd) imbagħad jispikka ***Għar Jaħra*** u l-blata kbira mal-bokka tiegħu. Mnejn tnissel l-isem stramb ta' dan l-għar ma nafx: min igħidu li għax kultant jaqa' l-ġebel mis-saqaf, min igħid li għax is-sajjieda u l-barklori jidħlu fih biex jaqdu l-ħtiġijiet tagħhom, u min igħid li minħabba d-dehra tal-bokka ta' l-għar minn fuq il-baħar...... insomma, kulħadd joħroġ verżjoni għalih u diffiċli tgħid min qed iħarref u min għandu raġun. Li hu żgur hu li wara l-bokka kemmxejn dejqa hawn jistaħba wieħed mill-akbar għerien tal-Gżejjer Maltin; għandu għoli (minn ġewwa) ta' ħafna sulari u huwa twil ġmielu, tant li skond leġġenda lokali huwa għar kważi bla tarf. Sakemm tasal sa ġewwa (bil-mixi, għax il-qiegħ tiegħu qiegħed ftit 'il fuq minn wiċċ l-ilma) tħossok tassew ċkejken ġo żaqq l-art!

Fil-qrib tinsab ***It-Tirxa***, jew ***Is-Sikka tat-Tirxa***, fejn il-baħar huwa baxx minħabba blata li toħroġ minn taħt is-sies madwar sular u nofs taħt l-ilma; din tat ukoll isimha lis-sisien li jiddominaw l-inħawi (Ġebel it-Tirxija). Din il-blata u t-tirxien li hemm fil-qiegħ biswitha huma mfittxija mill-bugħaddasa u jingħad li l-baħar ta' madwarhom jagħmel ħafna lizz. Magħha hemm għar dejjaq mal-livell tal-baħar u ieħor imdaqqas taħt il-baħar, iżda bħala daqs lanqas biss jibdew ħdejn l-għar li għadna kemm semmejna. Meta taqbeż It-Tirxa, titfaċċa ***Ir-Ras ta' Ċamma*** u għar ieħor kbir, imlaqqam ***Għar il-Bies*** jew ***L-Għar tal-Bies***. Bejn Għar Jaħra u dan l-għar, jissemmew għadd ta' posti mnejn isir is-sajd bil-purċellat, fosthom ***Tal-Borġ***, ***Ħlejjaq Libet***, ***Tat-Taraġ***, ***Xatt ir-Rokku***, ***Ta' Ċamma***, ***L-Għawdxija*** u ***Ix-Xoffa l-Ħamra***. Wara posta oħra msejħa ***Il-Ħluq ta' San Mitri*** u l-artijiet għoljin ta' ***Il-Qasam*** u ***Il-Qortin***, fl-aħħarnett tasal f'***Kap San Mitri*** (jew ***Kap San Dimitri***). Dan huwa t-tarf nett tal-Gżejjer Maltin lejn il-majjistral, u ssib quddiemek baħar miftuħ fid-direzzjonijiet kollha, tant li xi studji jindikawh bħala l-aktar xatt espost fil-gżejjer. Malli ddur ma' Kap San Mitri, is-sies jerġa' jikser lejn il-lvant u jerġa' jinfetaħ xenarju mill-isbaħ. Iżda x'imkien trid taqta' linja, u għaldaqstant għalissa nieqfu hawn.

L-intern u l-widien

Għal ġol-Qawra jferrgħu wkoll tliet sistemi ta' widien. L-ewwel waħda tiġbor ilmijietha minn wara r-raħal ta' San Lawrenz, sewwasew minn ***Ta' Mrasbiet***, ***Il-Wilġa***, ***Tal-Mejdiet***, ***Ta' l-Għansar*** u ***Ta' Wied Merell***. Minn dawn l-artijiet, l-ilma jaqleb għal ġo wied baxx jismu ***Wied Merill*** (illum imtertaq bil-barrieri), li mbagħad jikser f'daqqa qisu minkeb, jifnâd, u jibdel ismu għal ***Wied Għorof***. Sewwasew qrib siġra kbira tat-tin magħrufa bħala ***L-Umbrella***, it-tarf ta' Wied Għorof idur ma' għolja żgħira ħamranija (li fil-fatt hija borġ għoli ta' ħamrija iffossillizzata jew aħjar "depożitu Kwaternarju") u jibqa' nieżel għal ġol-Qawra.

It-tieni wied, ***Wied Sôfar***, jintlemaħ malli taqbad in-niżla minn San Lawrenz lejn id-Dwejra. Huwa kemmxejn akbar minn Wied Għorof, u jsegwi linja dritta bla ma jserrep. Jirċievi l-ilma tax-xaba' mill-egħlieqi ***Ta' Ħanwija***, ***Tad-Debba***, ***Tal-Foqra***, ***Tat-Tuta***, ***Ta' Karuzzini*** u ***Ta' Wied Sôfar***, li mill-lbiċ ta' San Lawrenz jaqbilqu għal ġo fih. Meta jasal max-xifer tal-Qawra, Wied Sôfar ma jinżilx sal-qiegħ iżda jbattal ilmijietu mill-għoli. Qrib dan il-wied hemm ukoll ***It-Taraġ tal-Bniet***, li kien parti mill-mogħdija qadima li kienet tagħti lejn id-Dwejra qabel ma nfetħet it-triq ewlenija li naraw illum, u li għandu leġġenda ta' swied il-qalb marbuta miegħu. Jingħad li tliet tfajliet żgħar, ulied ir-rgħajja, kienu jġibu l-merħla tirgħa hawnhekk, iżda darba żbarkaw il-furbani, ħatfuhom u ħaduhom fil-jasar. Il-blat ta' madwar igħidulu ***Fuq tal-Bniet***.

Ferm akbar hija s-sistema tal- ***Wied il-Kbir***, li tibda mill-bogħod u għandha ħafna friegħi. Jekk narawhom fuq fuq, insibu li ***Wied il-Mans*** (li jibda minn wara l-irħajjel ta' Santa Luċija) u ***Il-Wied ta' Gullu*** (li jinżel mit-triq ta' l-Għadira ta' Sarraflu) jingħaqdu biex jiffurmaw ***Wied Ilma***, wied twil li jibda baxx iżda bil-mod il-mod isir dejjem aktar fond. Għal ġo Wied Ilma jċarċar ukoll wied ċkejken u wieqaf misqi minn ***Għajn Għabdun*** (nixxiegħa li tibda minn taħt l-għolja ta' ***Il-Mixta***). Aktar lejn it-tramuntana, nsibu li ***Il-Wied tal-Marġa*** (bejn l-għoljiet ***Ta' Dbieġi*** u ***Ta' Għar Ilma***) u ***Wied Ġuno*** (bejn Ta' Dbieġi u San Lawrenz, sewwasew taħt ***Il-Ħâra tar-Rokon***) jingħaqdu flimkien u jiffurmaw ***Wied Pisklu***, li għandu

pendil qawwi u malajr isib ruħu fond u bi ġnub weqfin. Taħt ħarrieġa ta' blat imlaqqma *Tal-Ponta*, Wied Ilma u Wied Pisklu jiltaqgħu u jiffurmaw il-Wied il-Kbir, li minn hawn ikompli bħala ħondoq fond u dejjaq li qajla jserrep. Fuq Tal-Ponta, fil-għoli tispikka l-għolja tal-Mixta b'sensiela ta' għerien baxxi (jew imxieti) fil-faċċata tagħha, li kienu abitati fil-preistorja.
Lejn tmiemu, il-Wied il-Kbir jgħaddi minn taħt żewġ pontijiet ħdejn it-Taraġ tal-Bniet; l-ewwel pont jerfa' t-triq ewlenija tad-Dwejra, filwaqt li t-tieni pont kien parti mill-mogħdija l-qadima. Imbagħad, l-istess bħal Wied Sôfar, meta jasal sax-xifer wieqaf tal-Qawra jsawwab l-ilma mill-għoli bħala ċarċara, għal ġo għadira żgħira u ħelwa li tinsab taħtha. *Il-Qattara*, kif isejħulha din l-għadira, iżżomm l-ilma matul is-sena kollha għax minbarra l-ilma tal-wied hemm ukoll nixxiegħa żgħira li tatha isimha. Għaldaqstant toffri wkoll ambjent rari, fejn l-aktar li jolqtuk huma ċ-ċikkuġwiebi u l-mazzarelli (*damselflies* u *dragonflies*) ta' kull lewn u daqs, li jittajru fuq l-ilma. Meta tfur il-Qattara wara xi xita tajba, l-ilma jkompli għaddej matul kanal baxx mimli siġar tal-virgi (*Vitex agnus-castus*) li jaqsam il-qiegħ tal-Qawra sa ma jsib il-baħar; ma' dan il-kanal tal-Wied il-Kbir jingħaqdu wkoll il-bokok ta' Wied Sôfar u Wied Għorof.

Hija mdaqqsa wkoll is-sistema ta' widien li tferra' għal ġol-Port. Hawn naraw tliet widien— ***Il-Wied ta' l-Abbatija***, ***Il-Wied ta' Kerrex*** u ***Il-Wied ta' Birrix***— li jinżlu mill-art għolja ta' madwar ***L-Għadira ta' Sarraflu*** sa ma jingħaqdu mal-Wied tal-Port aktar 'l isfel. Dawn il-widien igħaddu qrib ħafna ta' xulxin, tant li huma mifrudin biss minn promontorji dojoq bħal ***Ta' Kerrex*** u ***Il-Ħotba ta' Birrix***. Il-barrieri li tħaffru fl-artijiet ***Ta' Birrix***, ***Tal-Misraħ***, ***Tal-Qattara*** (mhix l-istess Qattara li hemm mat-tarf tal-Qawra), ***Ta' Ħabel Lazz***, ***Ta' l-Abbatija***, ***Ta' l-Imbert***, ***Ta' Xrieħa*** u ***Ta' Taħt l-Għadira*** ħolqu sfreġju sħiħ f'dawn l-inħawi, u f'xi bnadi s-sura tal-wied għadha tingħaraf biss mill-egħlieqi mtarrġin ta' madwar jew minn xi ringiela qasab li ssegwi l-miġra ta' l-ilma. Aktar 'il fuq hemm ukoll L-Għadira ta' Sarraflu, jew kif igħidulha l-Kerċmin, ***L-Għadira***, isimha magħha. Din hija bħal oasi naturali oħra ta' ilma ħelu, akbar mill-Qattara, li tixref minn ħofra mdaqqsa fl-art u żżomm l-ilma minħabba l-qiegħ u l-ġnub taflin tagħha. Aktarx li hawnhekk għandna għar ieħor naturali sfrundat, għalkemm jingħad li sar ukoll xi tħaffir fl-imgħoddi biex l-għadira tfanndet. Hawn ukoll ipaxxuk il-mazzarell ikkulurit li jittajjar qalb ix-xtieli tawwalin tal-buda u s-siġar tal-bruk li jżewqu l-inħawi.

Il-Wied tal-Port innifsu huwa kemmxejn stramb. Ir-ras tal-wied, bl-egħlieqi mtarrġin ***Ta' Spiteri***, tinsab qrib ta' Wied Ilma tant li hemm biss xoffa dejqa ta' art għolja li tifridhom; din l-art igħidulha ***Ta' l-Ibraġ***, aktarx minħabba żewġ ħotbiet ċkejknin fil-quċċata tagħha. Minn hawn, qiegħ il-wied jaqa' f'daqqa u jsir wiesa' donnu banju bi ġnub baxxi iżda weqfin dawramejt. Fil-fatt, il-baċir sħiħ tal-wied mhux għajr "dolina" oħra enormi (hekk jissejħu l-ħofor ġeoloġiċi bħall-Qawra u l-Port), għalkemm aktar baxxa u xi naqra tawwalija u mfattra. Għal xi raġuni, madwar id-Dwejra nsibu mhux biss l-akbar dolini tal-Gżejjer Maltin (ferm akbar mill-Maqluba u l-oħrajn li semmejna fl-artikli ta' qabel) iżda wkoll numru ta' l-għaġeb minnhom ilkoll f'post wieħed u tista' tgħid imissu ma' xulxin. Hemm xi seba' b'kollox f'dawn l-inħawi. Fil-każ tal-Qawra u l-Wied tal-Port, naraw ukoll li dawn il-ħofriet kbar naturali ikkundizzjonaw mhux ftit il-formazzjoni tal-widien ta' madwar u għaldaqstant kellhom sehem importanti fit-tifsil tax-xaqliba tal-punent t'Għawdex. Fit-tarf tiegħu, Il-Wied tal-Port jieqaf ħesrem u jferra' ilmijietu mill-għoli għal ġol-baħar. Fix-xitwa, hawn ikun hawn ċarċara għolja u tassew sabiħa, li tinżel f'żewġ qabżiet, peress li hemm tarġa (***Il-Ħoġor***) f'nofs is-sies li jifred Il-Port mill-wied ta' fuqu.

Egħluq

Bħalma rajna, fid-Dwejra nsibu toponomastika varjata, u ma satax jonqos li din tkun magħġuna ħaġa waħda ma' l-ambjent mill-isbaħ li n-natura ħolqot hija u tilgħab bil-blat. Il-karattru uniku li din it-taħlita mżewqa tagħti lill-inħawi għandna ngħożżuh u nħarsuh l-ewwelnett kontra t-taħsir ta' l-ambjent, għax anke fid-Dwejra nibtu xi grieħi serji, l-aktar minħabba l-bini, il-barrieri, u l-irfis bil-karozzi fuq il-blat 'il hinn mit-toroq. Daqstant ieħor huwa meħtieġ għarfien u apprezzament aħjar tal-wirt kulturali, inkluż dak lingwistiku; kultant tieħu l-impressjoni li t-turisti li jżuruna kappaċi japprezzaw il-wirt kulturali tagħna ferm aktar minna. Għalxiex għadna sal-lum nagħmlu ħilitna biex noħonqu l-laqmijiet tal-post li ssawru matul sekli sħaħ u nibdluhom ma' ismijiet artifiċjali, bħallikieku l-identità lokali hija xi ħaġa tal-mistħija? Hija ħaġa raġunata u siewja li s-sbuħija tal-post ikollha wkoll valur ekonomiku, b'danakollu jekk neqirdu r-ruħ naturali u kulturali ta' dawn ix-xtut, anke l-kwalità tal-prodott turistiku ssir superfiċjali u ta' kafkaf. S'issa, is-seħer tad-Dwejra għadu hemm, u kull rokna għad għandha mhux biss il-bixra naturali iżda wkoll storja sħiħa x'tirrakkonta. Iżda minn lenti kulturali, id-Dwejra nkunu qed noqtluha meta nibdew insarrfuha fi "blue hole", "inland sea", "crocodile rock", "azure window" u imbarazz bħal dan li jwaqqagħha għal-livell ta' post kummerċjali bħal ħafna oħrajn.

Nagħlaq billi nrodd ħajr lil kull min għenni niġbor l-informazzjoni għal dan l-artiklu, b'mod partikolari lil qrabati ta' l-Għarb u lil Dr Anton Bugeja. U nerġa' nistieden ukoll lil min għandu xi tagħrif ieħor biex jaqsmu magħna.

Riferenzi

1. Agius de Soldanis, Giovanni Pietro Francesco (Sek. XVIII). *Il Gozo Antico e Moderno, Sacro e Profano.* Verżjoni maqluba għall-Malti minn Mons. Ġużepp Farrugia (1936): *Għawdex bil-Ġrajja Tiegħu*; Edizzjoni "facsimile" maħruġa mill-Fondazzjoni Belt Vittorja (1999).
2. Aquilina, Joseph (1987). *Maltese-English Dictionary.* Midsea Books Ltd.
3. Attard, Anton (1991). Mill-Ħajja ta' l-Imgħoddi: Tagħrif Folkloristiku minn Għawdex.
4. Bartholomew Malta & Gozo Holiday Map (bla data). HarperCollins Publishers (ISBN 0-7028-3538-2).
5. Bezzina, John. (1951). *Ix-Xtajtiet t'Għawdex.* The Gozo Year Book 1959. The Social Action Movement (Gozo).
6. Bezzina, Joseph. (1991). *Forty Legends from Gozo.* Gaulitana 9. Publikazzjonijiet Bugelli.
7. Bezzina, Joseph. (1994). *Forty More Legends from Gozo.* Gaulitana 13. Publikazzjonijiet Bugelli.
8. Formosa, P. (1973). *A History of Gharb.* Teżi tal-B.A. (Università ta' Malta).
9. Lanfranco, Guido. (1960). *Cynomorium coccineum Linn.— A Maltese Historical Plant.* Melita Historica Vol. 3 (1).
10. Pedley, Martyn; Hughes Clarke, Michael & Galea, Pauline (2002). *Limestone Isles in a Crystal Sea: The Geology of the Maltese Islands.* PEG Ltd.
11. Zammit-Ciantar, Joe (2000). ***The Placenames of the Coast of Gozo (Malta)***

Komunikazzjonijiet personali:

1. Michael Camilleri "tal-ġambo" (missieri, mill-Għarb), snin '70-00
2. Salvu Camilleri "tal-ġambo" (zijuwi, mill-Għarb), snin '80-00
3. Zolla Camilleri (nannti, mill-Għarb), snin '70-'80
4. Frans Farrugia (minn Ħal Għaxaq), snin '90.
5. Edwin Lanfranco, 2006
6. Franco Mercieca (mill-Għasri), 1990
7. Custò "tal-padi" (mill-Għarb; barklor id-Dwejra), 1998
8. Vince Attard (Nature Trust), jikkwota sajjieda tal-lokal fl-2004.
9. Barklori (anonimi) fil-Qawra, waqt żjarat bid-dgħajsa fl-1989, 1993, 1996 u 1999.
10. Barklori/sajjieda (anonimi) fix-Xlendi, 2000.
11. Sajjieda (anonimi) bil-qasba jew bin-nases fid-Dwejra (Il-Blajta, Il-Mellieħa u Maqgħad Raġel) fis-snin 1993, 1996, 1999 u 2001.